

Original Article

European Court of Human Rights and the Use of Force by Military Forces: An Evaluation in Light of the Right to Life

Foroogh Asadi¹ , Hadi Salehi² , Aghil Mohammadi^{*3}

¹ Master of International Law, Faculty of Law and Political Science, Shiraz University, Shiraz, Iran.

² Assistant Professor of Public Law. Department of Public and International Law. School of Law and Political Sciences. Shiraz University. Shiraz, Iran.

³ Assistant Professor of International Law. Department of Public and International Law. School of Law and Political Sciences. Shiraz University. Shiraz, Iran.

[10.22080/LPS.2024.27037.1623](https://doi.org/10.22080/LPS.2024.27037.1623)

Received:

April 29, 2024

Accepted:

September 30, 2024

Available online:

December 21, 2024

Keywords:

Right to Life, Use of Force, Law Enforcement and Military Agents, Derogation, European Court of Human Rights, European Convention on Human Rights

Abstract

Article 2(1) of the European Convention on Human Rights recognizes the right to life and prohibits the deliberate deprivation of this right. However, paragraph 2 of this article addresses the use of force by law enforcement and military agents of the state in defense of individuals against unlawful violence, to effect a lawful arrest, or to prevent the escape of a lawfully detained person. Additionally, actions taken to quell a riot or insurrection that may result in the unintended death of one or more individuals are not considered violations of the right to life. The European Court of Human Rights has affirmed these three scenarios, in light of paragraph 2 of Article 15 of the Convention, and has also classified deaths resulting from lawful acts of war as exceptions to the right to life. This article employs a descriptive-analytical method to examine four specific situations and addresses the question: under what conditions is it permissible to derogate the right to life in these cases? The article concludes that, based on the interpretation of the convention and the precedents set by the European Court of Human Rights, violations of the right to life in these four situations are not absolute. Furthermore, the use of force in these cases must be both necessary and unavoidable. Several conditions must be satisfied in the stages before, during, and after the use of force. This matter reflects the court's approach to safeguarding the right to life and restricting deviations from it to very exceptional circumstances, which aligns with the provisions and underlying principles of the convention.

***Corresponding Author:** Aghil Mohammadi

Address: Department of Public and International Law. School of Law and Political Sciences. Shiraz University. Shiraz. Iran

Email: Mohammadiaghil10@yahoo.com

Extended Abstract

1. Introduction

The right to life is regarded as the most fundamental human right, serving as the foundation for all other human rights. International law, encompassing both treaty-based and customary frameworks, recognizes this right as a peremptory norm, mandating that the life of every individual must be respected and that no one shall be arbitrarily deprived of this right.

The obligation to respect the right to life as a fundamental human right extends beyond global instruments; it is also affirmed by regional human rights instruments and systems. The European Convention on Human Rights, in Article 2(1), states: "Everyone's right to life shall be protected by law. No one shall be intentionally deprived of his life."

However, in practice, the situation is different. Numerous factors, including the death penalty, enforced disappearance, euthanasia, suicide, and abortion, are recognized as causes of deprivation of the right to life. These issues have emerged as significant legal challenges to this right, prompting serious reflection and disagreement among legal scholars due to the complexities involved in interpreting the meaning of this right and the ambiguity surrounding its precise scope.

The aforementioned Convention is no exception, as it addresses the death penalty imposed by a court as a limitation to the right to life. Article 2(2) outlines another exception; according to this provision, if agents of a Contracting State use force that results in death under three specific circumstances: "(a) in defense of any person from unlawful violence; (b) to effect a lawful arrest or to prevent the

escape of a person lawfully detained; and (c) in actions lawfully taken to quell a riot or insurrection," their actions shall not be considered a deprivation of life.

However, this is contingent upon the force employed by law enforcement or military authorities being strictly necessary, as stipulated by the provision. While this provision indicates that the right to life is not absolute from the perspective of the Convention, what is crucial and contentious here are the conditions, limits, and boundaries surrounding the exception for the use of force in the aforementioned situations. Furthermore, Article 15(2) of the Convention recognizes deaths resulting from lawful acts of war as another exception to the right to life, which can be regarded as the fourth exception concerning the use of lethal force. This issue, along with the four previously mentioned situations, has been brought before the European Court of Human Rights.

Undoubtedly, the case law of the European Court of Human Rights serves as the most significant and foundational source for understanding the precise frameworks of these exceptions. This article examines these four situations and addresses the question of under what conditions a derogation from the right to life is permissible in these cases.

2. Methodology

This research employs a doctrinal legal research methodology, primarily relying on a comprehensive analysis of the European Convention on Human Rights and the case law of the European Court of Human Rights. The focus is on identifying the conditions and limitations imposed by the Court on the use of lethal force by state agents in four specified situations.

Additionally, a comparative analysis of relevant national laws and international instruments is conducted to provide a broader context for the research.

3. Findings

The findings of this research indicate that the European Court of Human Rights has adopted a restrictive approach to the derogation of the right to life. The use of lethal force by state agents is permissible only under exceptional circumstances and is subject to stringent conditions. These conditions include the principles of necessity, proportionality, and precaution. Furthermore, the Court emphasizes the importance of conducting effective investigations into incidents involving the use of lethal force to ensure accountability and prevent future abuses. The Court's jurisprudence underscores the significance of adequate training, supervision, and planning for law enforcement and military personnel to minimize the risk of unnecessary loss of life. Additionally, the requirement for independent and impartial investigations highlights the necessity of ensuring that the use of lethal force is subject to democratic oversight and public scrutiny.

4. Conclusion

This article concludes that, in light of the interpretation of the Convention and the case law of the European Court of Human Rights, derogation from the right to life in the four aforementioned situations will not be absolute. While the use of unintentional force by state agents (military and police) in these cases must be strictly necessary and proportionate to achieving legitimate aims, several conditions must also be satisfied before, during, and after the use of force.

Before resorting to the use of force, it is essential to assess whether such action is

truly necessary. Furthermore, close supervision of the agents' actions should be implemented, and thorough planning must be conducted regarding the execution of the operation. During the phase in which force is employed, certain conditions must be met, the most critical of which are:

The actions of the state agent unintentionally lead to the deprivation of, or a threat to, the life of the targeted individual or individuals.

The agent's actions are taken to counter unlawful acts or behaviors. Adherence to the principles of distinction, necessity, proportionality, and precaution is considered essential when using force. Conducting a thorough and effective investigation into the incident, as well as assessing whether the supervision and planning for the use of force were executed correctly, are critical conditions that must be met following the use of force.

Overall, it appears that the establishment of such conditions reflects the Court's commitment to ensuring the utmost protection of the right to life while restricting any derogation to only the most exceptional circumstances. This approach aligns with both the provisions of the Convention and its fundamental principles.

Funding

There is no funding support.

Authors' contribution

The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of interest

The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the persons for scientific consulting in this paper.

علمی پژوهشی

دیوان اروپایی حقوق بشر و مساله توسل به زور توسط مأموران دولتی: ارزیابی از منظر حق حیات

فروغ اسدی^۱، هادی صالحی^۲، عقیل محمدی^{۳*}

^۱ کارشناس ارشد حقوق بین الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.
^۲ استادیار گروه حقوق عمومی و بین الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.
^۳ استادیار گروه حقوق عمومی و بین الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

doi: [10.22080/LPS.2024.27037.1623](https://doi.org/10.22080/LPS.2024.27037.1623)

چکیده

ماده ۲ (۱) کنوانسیون اروپایی حقوق بشر، ضمن به رسمیت شناختن حق حیات، محروم کردن عمدی افراد را از این حق منع کرده است. با این حال، بند ۲ این ماده توسل به زور (قوهی قهریه) توسط نیروها و مأموران دولتی نظامی و انتظامی هنگام دفاع از اشخاص در برابر خشونت غیرقانونی، بازداشت قانونی یا جلوگیری از فرار شخصی، که قانوناً در بازداشت است، و اقدام قانونی برای سرکوب اغتشاش یا شورش را، که منجر به مرگ ناخواستهی فرد یا افرادی شود، مغایر حق حیات ندانسته است. دیوان اروپایی حقوق بشر نیز ضمن تأیید این سه حالت، در پرتو بند دوم ماده ۱۵ کنوانسیون، مرگ‌های ناشی از اعمال قانونی در زمان جنگ را نیز دیگر استثنای حق حیات اعلام کرده است. این مقاله مبتنی بر روش توصیفی-تحلیلی، ضمن بررسی این چهار وضعیت، به این سؤال پاسخ می‌دهد که عدول از حق حیات در این موارد تحت چه شرایطی امکان‌پذیر است؟ این مقاله نتیجه می‌گیرد که در پرتو تفسیر کنوانسیون و رویه‌ی دیوان اروپایی حقوق بشر، عدول از حق حیات در وضعیت‌های چهارگانه، مطلق نخواهد بود و ضمن اینکه اعمال زور در این موارد باید کاملاً ضروری و اجتناب‌ناپذیر باشد، شرایط متعددی نیز باید در مراحل پیش، حین و پس از اعمال زور رعایت شود. چنان امری اساساً نشان‌دهندهی رویکرد دیوان مبنی بر تضمین حداکثری حق حیات و محدود کردن عدول از آن به موارد بسیار استثنای است که طبیعتاً با مفاد کنوانسیون و روح حاکم بر آن انطباق دارد.

تاریخ دریافت:

۱۰ اردیبهشت ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۰۹ مهر ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۰۱ دی ۱۴۰۳

کلیدواژه‌ها:

حق حیات، توسل به زور، مأموران انتظامی و نظامی، تخطی، دیوان اروپایی حقوق بشر، کنوانسیون اروپایی حقوق بشر.

* نویسنده مسئول: عقیل محمدی

ایمیل: Mohammadiaghil10@yahoo.com

آدرس: دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

۱ مقدمه

انسان بماهو انسان فارغ از رنگ، نژاد، جنس، قوم، زبان و ملیت ذاتاً از حقوق بشر برخوردار است. در این میان، «حق حیات»^۱ را باید مهم‌ترین و بنیادی‌ترین حق بشری دانست که خود عملاً زیربنا و منشأ دیگر حق‌های بشری است. حقوق بین‌الملل، چه در سطح معاهده‌ای و چه عرفی، این حق را به‌عنوان یک قاعده‌ی آمره می‌شناسد و براساس چنین حقی، زندگی تمام افراد باید محترم شمرده شود و هیچ‌کس را نمی‌توان عمداً و خودسرانه از چنین حقی محروم کرد. در اهمیت این حق همین بس که ماده‌ی ۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی باینکه امکان عدم پیروی دولت‌ها از تعهدات میثاق در وضعیت‌های اضطراری عمومی را، که موجودیت و حیات یک ملت با آن تهدید می‌شود، پیش‌بینی کرده، صراحتاً حق حیات افراد را از این قاعده استثنا کرده است.

لزوم احترام به حق حیات افراد به‌عنوان حق بنیادین بشری به اسناد جهانی محدود نمانده است و اسناد و نظام‌های منطقه‌ای حقوق بشر نیز بر آن تصریح داشته‌اند. «کنوانسیون اروپایی حقوق بشر»^۲ در بند اول ماده‌ی ۲ خود مقرر داشته است: «حق حیات کلیه‌ی افراد باید به موجب قانون مورد حمایت قرار گیرد. هیچ‌کس نباید به‌عمد از حق حیات محروم شود.» البته در عمل، وضعیت متفاوت است و عوامل بسیاری چون اعدام، ناپدیدسازی اجباری قتل از روی ترحم، خودکشی و سقط جنین از موجبات شناخته‌شده‌ی سلب حق حیات به شمار می‌روند که عملاً به‌عنوان چالش‌های حقوقی این حق شناخته می‌شوند و به‌واسطه‌ی دشواری در فهم معنای این حق و نیز ابهام در گستره‌ی شمولی دقیق

آن، محل تأمل و اختلاف‌نظر جدی حقوقدانان قرار گرفته‌اند. کنوانسیون مذکور نیز از این وضعیت در امان نبوده و در ادامه‌ی همین مقرر از مجازات مرگ به موجب حکم دادگاه به‌عنوان استثنایی بر حق حیات یاد کرده است. بند دوم ماده‌ی ۲ استثنای دیگری را برمی‌شمرد؛ براساس این مقرر، چنانچه مأموران نظامی و انتظامی دول عضو در وضعیت‌های سه‌گانه‌ی: «الف) دفاع از اشخاص در برابر خشونت غیرقانونی، ب) بازداشت قانونی یا جلوگیری از فرار شخصی که قانوناً در بازداشت است، و ج) اقدام قانونی به منظور فرونشاندن اغتشاش یا شورش» از «زور»^۳ و قوه‌ی قهریه و بنابر «راهنمای ماده‌ی ۲ کنوانسیون» از «نیروی مهلک/ کشنده»^۴ (E.C.H.R., Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights: Right to Life, 2023: 22) استفاده کنند و موجب سلب حیات فرد یا افرادی شوند، اقدام آن‌ها نقض حیات محسوب نمی‌شود. البته این مسئله منوط به این است که مطابق ماده، اقدام نیروهای انتظامی یا نظامی دولت، حسب ضرورت، امری اجتناب‌ناپذیر باشد. باینکه این مقرر از مطلق نبودن حق حیات از دید کنوانسیون حکایت دارد (البته بند دوم ماده‌ی ۱۵ کنوانسیون را نیز باید به موارد فوق افزود؛ جایی که بیان شده است مرگ افراد ناشی از توسل به زور و اعمال قانونی جنگی نمی‌تواند ناقض حق حیات و ماده‌ی ۲ شناخته شود)، آنچه در این میان مهم و مورد پرسش است، شرایط و حدود و ثغور استثنای توسل به زور در حالت‌های فوق است. موضوع این استثنا و چهار وضعیت مذکور به سطح دیوان اروپایی حقوق بشر هم کشیده شده و در پرونده‌های مهمی چون «مک کان علیه بریتانیا»، «آندرئو علیه ترکیه» و «بابینز علیه بریتانیا» مورد توجه قرار گرفته است. بی‌تردید در شناخت و فهم درست از

که اساساً امری میان‌دولتی است، تفاوت دارد. آنچه مطمئن‌نظر است، توسل به زور توسط نیروهای نظامی و انتظامی یک کشور عضو کنوانسیون اروپایی حقوق بشر به منظور انجام اقدامات سه‌گانه‌ی بند دوم ماده‌ی ۲ این سند است و موضوع کاملاً جنبه و صبغه‌ی حقوق بشری دارد.

⁴ Lethal force

¹ Right to life

² European Convention on Human Rights (ECHR)

³ Force

در ادبیات فارسی، برای این واژه معنای زور و قوه‌ی قهریه در نظر گرفته‌اند. البته توسل به زور مدنظر این مقاله با توسل به زور در معنا و مفهوم بند چهارم ماده‌ی ۲ منشور ملل متحد،

انتظامی است؛ هرچند ماده‌ی مزبور صراحتاً به این امر اشاره نکرده است.

درخصوص موضوع موردبحث باید گفت که صرف توسل به زور از سوی نیروهای نظامی و انتظامی توجیه‌کننده‌ی عملکرد آن‌ها در نقض حق حیات دیگری نیست. مطابق «راهنمای ماده‌ی ۲»، که از سوی دیوان اروپایی حقوق بشر در ۳۱ آگوست ۲۰۲۳ به‌روزرسانی شده است، دیوان صرف ارتکاب این قسم اعمال توسط نیروهای دولتی نظامی و انتظامی را فقط در موقعیت‌های خاص و استثنایی و با رعایت شرایط مقتضی، حتی اگر صرفاً حیات افراد را به خطر اندازند و نه فقط سلب‌کننده‌ی آن باشند، ناقض حق حیات ندانسته و قانونی بودن آن را تأیید کرده است (Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights: (Right to Life, 2023: 22, 24-25).

ظاهر عبارت بند دوم ماده‌ی ۲ مبنی بر اینکه توسل به زور نباید در مغایرت با حق حیات در نظر گرفته شود، ممکن است این تصور و برداشت را ایجاد کند که سلب حیات دیگری در حالات سه‌گانه‌ی مدنظر ماده، تحت هر شرایطی، چه عمدی و چه غیرعمدی، موجه و بدون کیفر خواهد بود. اما دقت در مفاد ماده و توجه به تفسیرها و تحلیل‌های پیرامون آن نکات مهمی را روشن می‌کند:

اولاً، هر سه موقعیتی که در بند دوم به آن‌ها تصریح شده است، ذیل عبارت «توسل به زوری که کاملاً ضروری باشد»^۲ بیان می‌شود. در یک تعبیر و اصطلاح منطقی و به‌عنوان یک استدلال به‌ظاهر درست، این عبارت به این معناست که فرد یا افراد خصوصی یا دولتی خارج از چارچوب عقل و منطق و به نحو اجبار، برای باوراندن و تحمیل درستی فکر و عمل خود به طرف مقابل یا وادار کردن او به انجام دادن یا ندادن عملی بدون توجه به آسیب‌ها و خسارات جبران‌ناپذیر آن از زور، تهدید و خشونت استفاده کنند (woods, 1998: 493/ Jason, 1987: ۲).

^۲ the use of force which is no more than absolutely necessary

چارچوب‌های دقیق استثنای بند دوم ماده‌ی ۲، رویه‌ی دیوان اروپایی حقوق بشر اصلی‌ترین و اساسی‌ترین منبع است. بنابراین، به منظور ارائه‌ی پاسخ مطلوب به سؤال مقاله مبتنی بر رویه‌ی دیوان، ابتدا ضمن بیان کلیاتی در باب بند دوم ماده‌ی ۲، موقعیت‌های سه‌گانه‌ی مجاز توسل به زور در این مقرر و نیز بند دوم ماده‌ی ۱۵ به‌عنوان استثنای چهارم تبیین می‌شود. در بخش سوم و پایانی شرایط، محدودیت‌ها و قیود ناظر بر اعمال توسل به زور در این چهار موقعیت بررسی می‌شوند.

۲ مواد ۲ (۲) و ۱۵ (۲)

کنوانسیون اروپایی حقوق

بشر؛ موقعیت‌های مجاز

توسل به زور توسط نیروهای

انتظامی و نظامی

پیش از این، در مقدمه بیان شد که مواد ۲ (۲) و ۱۵ (۲) کنوانسیون اروپایی حقوق بشر توسل به زور منتج به سلب حیات را در چهار موقعیت و تحت شرایطی مغایر با حق حیات ندانسته‌اند. در این قسمت ابتدا کلیاتی راجع به بند دوم ماده‌ی ۲ بیان می‌شود و در قسمت دوم، چهار موقعیت مجاز توسل به زور مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲/۱ کلیاتی راجع به بند دوم ماده‌ی ۲؛

توسل به زور به نحو کاملاً ضروری

و اجتناب‌ناپذیر

مطابق صدر بند دوم ماده‌ی ۲ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر، «محروریت از زندگی {حیات} در صورتی که ناشی از توسل به زوری کاملاً ضروری باشد، مغایر با این ماده تلقی نخواهد شد». ابتدا بیان این نکته‌ی مهم لازم است که طبق آرای دیوان، منظور این ماده از استفاده‌کنندگان از زور، نیروها و «مأموران دولتی»^۱ آن‌هم صرفاً نیروهای نظامی و

^۱ State agents

دیگری شوند (Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights: Right to Life, 2023: paras. 104-105) و این نکته‌ای است که در رویه‌ی دیوان اروپایی حقوق بشر نیز بر آن تأکید شده است (See e.g.: E.C.H.R., McCann and Others v. the United Kingdom, 1995: para.148 / E.C.H.R., Giuliani and Gaggio v. Italy, 2011: paras. توضیحات فوق نشان‌دهنده‌ی اهمیت لزوم تفکیک توسل به زور عمدی از غیرعمدی مأمور دولت است؛ به‌نحوی که دیوان دولت‌ها را موظف کرده است درخصوص ماده‌ی ۲ تحقیقات قانونی و مؤثری را برای شناسایی و مجازات عاملان از یک سو و حمایت از قربانیان از سوی دیگر انجام دهند) Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights: Right to Life, 2023: paras. 144, 146, 148 / Fiala & Lewis, 2008:137.

مطلب مهم دیگر در توضیح و تحلیل عبارت «استفاده از زور به نحو کاملاً ضروری» این است که باید بین بند دوم ماده‌ی ۲ با مواد ۸ تا ۱۱ کنوانسیون تفاوت قائل شد. این مواد نیز به دولت‌های عضو اجازه می‌دهد که در شرایط یک جامعه‌ی دموکراتیک، چنانچه ضرورت دفاع از مواردی چون امنیت ملی، منافع و سلامت عمومی اقتضا کند، به موجب قانون تعهداتشان را انجام ندهند. ضرورت مدنظر در ماده‌ی ۲ قطعاً آستانه‌ی بالاتری دارد و لذا در رسیدگی قضایی، برای اثبات اینکه اقدام مأمور دولت کاملاً ضرورت داشته است، باید فرایند سختگیرانه‌تر و قانع‌کننده‌تری از آنچه برای اثبات ضرورت طبق مواد ۸ تا ۱۱ نیاز است، به‌کار گرفته شود؛ به‌ویژه از این نظر که نیروی زور مورد استفاده‌ی مأمور دولت باید متناسب با دستیابی به اهداف تعیین‌شده در موقعیت‌های سه‌گانه‌ی بند دوم باشد.

ثالثاً، بنابر نظر دیوان، نباید از اصطلاح «کاملاً ضروری» تفسیری موسع صورت گیرد؛ به‌نحوی که امکان توسل به زور به‌نحو کشنده توسط مأمور را در هر زمان و شرایطی فراهم کند؛ زیرا اولویت با حق

(491). البته در این مقررہ چنین معنایی هرگز مدنظر نیست. بنابر تفسیر صورت‌گرفته از این ماده و رویه‌ی دیوان اروپایی حقوق بشر، منظور از اعمال زوری، که ضرورتاً اجتناب‌ناپذیر باشد، استفاده از نیروی کشنده‌ی ماهیتاً خطرناک و غیرقانونی توسط نیروهای دولتی ضمن توجه به عواقب آن برای دستیابی به هدف کاملاً قانونی و مشروع است. هرچند باید توجه داشت که به‌طور کلی استفاده از نیروی مهلک و کشنده توسط نیروهای دولتی ماهیتاً خطرناک، جدی و غیرقانونی است. چنین چیزی ضمن آنکه می‌تواند مستقیماً به فرد خاصی آسیب برساند یا او را بکشد و یا در معرض تهدید قرار دهد، ممکن است آسیب شدید روحی برای افرادی به دنبال داشته باشد که به‌طور غیرمنتظره تحت‌تأثیر استفاده از زور قرار می‌گیرند (مانند تماشاچیان یا سایر اشخاص ثالث) یا حتی احتمالاً وابستگان قربانی و در برخی مواقع خود مأموران دولت (Skinner, 2019: 11).

ثانیاً، از ظاهر این ماده این‌گونه به نظر می‌رسد که منظور فقط مجاز دانستن ارتکاب آن قسم از قتل‌ها و آسیب‌هایی است که عمداً سبب سلب حیات افراد یا تهدید جان آن‌ها می‌شوند؛ اما باید گفت این‌گونه نیست و ماده منحصراً شامل قتل عمدی نمی‌شود. درواقع اگرچه در برخی مواقع بنابر مصلحت و برای دفع خطر بیشتر، شرایط ایجاب می‌کند که مأموران دولتی عمداً اقدامی را انجام دهند که ممکن است نتیجه‌ی آن مرگ یا تهدید جان دیگری باشد (Watts, 2010:702)، گویی ماده غالباً ناظر به قتل‌ها و آسیب‌های جانی است که تحت شرایط خاص، بنابر ضرورت و غالباً به‌طور سهوی و ناخواسته توسط مأموران دولتی نظامی و انتظامی رخ می‌دهد. نکته‌ی مهم دیگر این که دقت در کلیت ماده‌ی ۲ نشانگر این است که بند دوم اصولاً مواردی را تعریف نمی‌کند که کشتن یک فرد مجاز است، بلکه شرایطی را توصیف می‌کند که در آن نیروهای دولتی به استفاده از زور مجازند و البته ممکن است به‌صورت ناخواسته و غیرعمد موجب سلب حیات

مسئول اصلی این اتفاق دانست و ابراز داشت اقدامات نیروهای ترکی قانونی بوده است (E.C.H.R, Andreou v. Turkey, 2009: paras. 28-29). خواهان ضمن رد این ادعا، ابراز داشت حتی در صورت پذیرش دفاعیات ترکیه، واکنش نیروهای ترک خیلی خشونت‌بار بوده است (E.C.H.R, Andreou v. Turkey, 2009: para. 36). در این پرونده، دیوان این‌گونه نظر داد که که ماهیت عمل سربازان ترک فارغ از عدم وجود قصد عمدی برای ایراد آسیب به خواهان، حتی با اینکه وی زنده است، تهدیدکننده حق حیات وی بوده است (E.C.H.R, Andreou v. Turkey, 2009: para. 46). به باور دیوان، ماده‌ی ۲ اصلی اساسی را به‌منظور حفظ حق حیات افراد بیان می‌دارد و امکان نادیده گرفتن آن در هیچ شرایطی وجود ندارد و چون نیروهای ترک در توسل به زور، شرایط این ماده را رعایت نکرده‌اند و ضرورتی برای استفاده از زور نبوده، بنابراین ماده نقض شده است و دولت به دلیل رعایت نکردن اصل «ضرورت مطلق» در توسل به زور مقصر شناخته می‌شود (E.C.H.R, Andreou v. Turkey, 2009: paras. 53, 55, 57).

رابعاً، اگرچه بنابر ماده‌ی ۲، سلب حیات در مواردی مجاز است، این به معنای استفاده از هر سلاحی اعم از کشنده یا غیرکشنده و سرد یا گرم نیست. بر همین اساس باید مراقبت‌هایی لازم صورت گیرد تا حتی‌الامکان از ابزارها و سلاح‌های غیرکشنده استفاده شود و فقط در صورتی که چنین روشی پاسخ نداد و راه دیگری هم وجود نداشت، ضمن رعایت اقدامات احتیاطی می‌توان به سلاح‌های کشنده روی آورد. اما در شرایطی که امکان انتخاب شیوه‌های جایگزین قتل افراد وجود داشته باشد و از آن‌ها استفاده نشود، مسئولیت دولت و مأموران دولتی مطرح می‌شود. بنابراین لازم است تا اوضاع و احوال برای مقابله با فرد یا افراد متخلف و مرتکب جرایم خشونت‌بار، به‌طور کامل مورد توجه قرار گیرد و از اعمال نامتناسب، حتی اگر منجر به نتیجه‌ی

حیات افراد است و نباید این حق به هیچ عنوانی مورد سوءاستفاده قرار گیرد و و نقض شود. بنابراین محدود کردن توسل به زور به سه موقعیت در بند دوم ماده‌ی ۲ سبب می‌شود که فقط در صورت وجود شرایط خاص، از جمله اضطرار، امکان سلب حیات افراد وجود داشته باشد؛ مسئله‌ای که برای اولین بار و صراحتاً در پرونده‌ی «مک‌کان و دیگران علیه بریتانیا» مورد توجه قرار گرفت و دیوان فقط سلب حیات افراد را در مواقع اضطراری مجاز دانست. این پرونده مربوط به کشته شدن سه تن از اعضای ارتش ایرلند بود که اگرچه مظنون به داشتن مکانیزم کنترل از راه دور برای انفجار بمب بودند، مورد هدف قرارگرفتن آن‌ها توسط سربازان «نیروی هوایی ویژه»^۱ ارتش بریتانیا در جبل‌الطارق و همچنین مشخص شدن این موضوع، که آن سه نفر اصلاً مسلح نبودند و بمبی در کار نبوده است، سبب شد تا دادگاه تشخیص دهد ماده‌ی ۲ نقض شده است؛ زیرا نیروها بیش از حد از زور استفاده کردند و عملیات بدون داشتن برنامه‌ریزی، کنترل مناسب و همچنین ضرورت منجر به کشته شدن آن افراد شده است (E.C.H.R, McCann and Others v. the United Kingdom, 1995: para.198). این اولین بار بود که کشوری اروپایی به دلیل استفاده‌ی غیرمجاز از نیروی کشنده محکوم شد (Korff, 2006: 24).

قضیه‌ی دیگری که می‌توان در این خصوص به آن اشاره کرد، پرونده‌ی «آندرو علیه ترکیه» است. در این دعوا زنی، به نام «جورجینیا آندرو»، که در تظاهرات بر اثر شلیک گلوله پلیس ترکیه مجروح شده بود، در سال ۲۰۰۹ دعوایی در دیوان علیه نیروهای دولتی مطرح می‌کند. او مدعی می‌شود اقدام مأموران با اینکه سبب کشته شدن او نشده، چون حق حیات او را تهدید کرده، پس نقض ماده‌ی ۲ است (E.C.H.R, Andreou v. Turkey, 2009: paras. 3, 7, 27). ترکیه با این ادعا که یونان سبب تشویق تظاهرات‌کنندگان شده بود، این کشور را

¹ Special Air Service (SAS)

پوشش می‌دهند و اجازه‌ی سلب حیات یک یا چند انسان را برای جلوگیری از کشته شدن افراد بیشتر یا ممانعت از ایراد آسیب جانی در مقابل یک تهدید قریب‌الوقوع را ضمن رعایت چهارچوب‌ها و شرایط خاصی به مأموران می‌دهند (Abresch, 2005: 752). درخصوص اولویت بخشیدن به منافع جمعی نسبت به منافع فردی، می‌توان بیان داشت که بند دوم ماده‌ی ۲ انعکاس‌دهنده‌ی نگرانی‌ها و دلوپسی‌های قرن بیستم و حتی پیش‌تر از آن، درخصوص میزان قدرت دولت‌ها و همچنین سرکوب معترضان و مخالفان است که درواقع در شرایط محدود و خاصی اجازه‌ی استفاده از نیروی کشنده علیه افراد را می‌دهد.

۲،۲ موقعیت‌های مجاز توسل به زور توسط نیروهای انتظامی و نظامی

در این قسمت، موقعیت‌های مجاز توسل به زور منتج به سلب حیات، مندرج در بند دوم ماده‌ی ۲ و نیز استثنای مرگ ناشی از اعمال قانونی در زمان جنگ و مخاصمه مطابق بند دوم ماده‌ی ۱۵ کنوانسیون بررسی می‌شوند.

مطابق مفاد بند دوم ماده‌ی ۲، محرومیت افراد از زندگی ناشی از استفاده از زور کاملاً ضروری توسط مأموران نظامی و انتظامی دولت در موقعیت‌های: (۱) دفاع از اشخاص در برابر خشونت غیرقانونی، (۲) بازداشت قانونی یا جلوگیری از فرار شخصی که قانوناً در بازداشت است و (۳) اقدام قانونی به منظور فرونشاندن شورش یا اغتشاش، ناقض حق حیات نیست. شایان ذکر است این سه حالت گرچه ماهیتاً جنبه‌ی حصری دارند (Reisoglu, 1998: 2)، به‌طورکلی مقصود از ذکر آن‌ها این است که کشتن عمدی یک فرد مجاز نیست. اما اگر در این سه وضعیت و با رعایت شرایطی، توسل به زور منتج به سلب ناخواسته‌ی حیات دیگری شود، پیگرد قانونی نخواهد داشت. این موضوع نشانگر این است که ماده‌ی ۲ حق حیات را مطلق ندانسته و ضمن تلاش برای تضمین حداکثری آن، موقعیت‌ها و حالاتی را

موردنظر نشود، جلوگیری به‌عمل آید و دیوان باید هنگام رسیدگی به قضایا به‌دقت موارد آسیب، مجروحیت و محرومیت از حیات را بررسی و ضمن توجه به اقدام نیروی دولتی در توسل به زور، تمام جوانب را تبیین کند.

در تأیید مطالب فوق می‌توان به پرونده‌ی «ناچوا و دیگران علیه بلغارستان» اشاره کرد. این پرونده درباره‌ی دو جوان ۲۱ ساله بود که به‌عنوان سرباز وظیفه در ارتش بلغارستان حضور داشتند. این دو به دلیل غیبت‌های مکرر دستگیر می‌شوند و در سال ۱۹۹۶ به حبس محکوم می‌شوند. پس از محکومیت، وقتی برای ساخت‌وساز به محلی خارج از زندان منتقل می‌شوند، فرار می‌کنند و در خانه‌ی مادر بزرگ خود مخفی می‌شوند که البته پس از چند روز پیدا می‌شوند (E.C.H.R, Nachova and others v. Bulgaria, 2005: paras. 13-17). هر دوی آن‌ها هنگام فرار در اثر شلیک افسران کشته می‌شوند. بستگان آن‌ها به‌عنوان شاکیان پرونده ادعا می‌کنند که این دو سرباز در اثر توسل به زور غیرضروری پلیس بلغارستان جان باخته‌اند و همچنین دولت به‌دلیل انجام ندادن بررسی‌های لازم و کافی در این زمینه، تعهدات رویه‌ای و شکلی خود را درخصوص رسیدگی به موضوع نقض کرده است (E.C.H.R, Nachova and others v. Bulgaria, 2005: paras. 13-17). دیوان در این پرونده رأی داد که دولت بلغارستان به تعهدات خود در زمینه‌ی حفظ حیات این دو نفر عمل نکرده و برخلاف ماده‌ی ۲، مأموران بیش از حد ضرورت به زور متوسل شده‌اند و همچنین انگیزه‌های نژادی، که منجر به این اتفاق شده، به‌طور کامل مورد توجه قرار نگرفته است (E.C.H.R, Nachova and others v. Bulgaria, 2005: paras. 1-5 at p. 38).

نظر به مطالب فوق، می‌توان اظهار داشت که استثنائات مندرج در بند دوم ماده ۲ درواقع یک نوع قواعد یکسان و واحد برای کلیه‌ی شرایط اضطراری محسوب می‌شوند که تمامی نبردهای سخت میان شورشیان و مجرمان با نیروهای نظامی و انتظامی را

کنوانسیون و رویه‌ی دیوان اروپایی حقوق بشر، پایان دادن به حیات فرد مهاجم و متجاوز، که دست به حمله‌ی غیرقانونی به دیگری زده است، آن‌هم توسط مأمور دولتی نظامی و انتظامی که حیات خودشان یا دیگری توسط مهاجم تهدید شده یا در معرض سلب قرار گرفته است، دفاع مشروع مدنظر بند دوم ماده‌ی ۲ است (Reisoglu, 1998:3) و هر وضعیتی غیر از آن در زمره‌ی این موقعیت مجاز توسل به زور قرار نخواهد گرفت.

راجع به این حالت می‌توان به پرونده‌ی «جولیانی و گاگیو علیه ایتالیا» اشاره کرد. این دعوا در مورد شکایت بستگان فردی به نام «کارلو جولیانی» است که در جریان تظاهرات ژوئیه ۲۰۰۱ در ایتالیا توسط نیروهای دولتی کشته شده بود (E.C.H.R. v. Guuliani and Gaggio v. Italy, 2011: para. 11). شاکیان معتقد بودند که نیروهای نظامی ضمن آنکه با استفاده از زور بیش‌ازحد و غیرضروری سبب مرگ کارلو شدند، دولت ایتالیا تدابیر لازم نظارتی را به‌منظور جلوگیری از وقوع این اتفاق و انجام دادن تحقیقات مؤثر و مستقل اتخاذ نکرده است (E.C.H.R. v. Guuliani and Gaggio v. Italy, 2011: para. 3, 283). جسد در ۲۳ ژوئیه ۲۰۰۱ با درخواست خانواده‌ی جولیانی و اجازه‌ی دادستانی سوزانده شد، اما در ۶ نوامبر همان سال، بنابر گزارش کالبدشکافی مشخص شد که گلوله‌ی شلیک‌شده به زیر چشم چپ کارلو از مجسمه عبور کرده و سبب مرگ وی شده است. در جریان رسیدگی بیان شد که مأمور دولت با قصد دفاع مشروع اقدام به شلیک کرده است و دولت ایتالیا نیز اقدام مأمور را دفاع از خود و مرگ کارلو را ناخواسته دانست (E.C.H.R. v. Guuliani and Gaggio v. Italy, 2011: paras. 277-278, 293, 158). قاضی ضمن پذیرش این ادعا، اشعار داشت که به عقیده‌ی او نیروی نظامی به دلیل هجوم تظاهرات‌کنندگان، احساس خطر و برای دفاع از خود و همکاران اقدام به شلیک کرده است (E.C.H.R. v. Guuliani and Gaggio v. Italy, 2011:)

برای محرومیت مشروع از آن مقرر داشته است (Watts, 2010: 702 / Korff, 2006: 23).

پیش از بررسی موقعیت‌های مجاز توسل به زور، ذکر این نکته لازم است که برخلاف انتظار، دیوان اروپایی حقوق بشر هنگام بررسی این موقعیت‌ها در پرونده‌های خود از ارائه‌ی تعریف دقیق برخی اصطلاحات همچون خشونت غیرقانونی و شورش یا اغتشاش خودداری کرده و همین امر بررسی و تحلیل این موقعیت‌ها را کمی دشوار کرده است و لاجرم در مفهوم‌شناسی آن‌ها به دیدگاه‌های حقوق‌دانان توجه خواهد شد.

۲/۲/۱ دفاع در برابر خشونت غیرقانونی

نخستین موقعیتی که در آن توسل به زور منجر به سلب حیات، ناقض حق حیات و بند اول ماده‌ی ۲ کنوانسیون محسوب نمی‌شود، دفاع از اشخاص در برابر «خشونت غیرقانونی»^۱ است. هنگامی که فردی برخلاف قانون و به‌طور خودسرانه، گستاخانه و بنابر میل خود مرتکب اعمالی وحشیانه، خشونت‌بار و پرخاشگرانه می‌شود، گویی مرتکب خشونت غیرقانونی‌ای شده است که باید با آن مقابله شود. به‌طبع در چنین حالتی، ایستادگی در برابر چنین اعمال غیرقانونی آسیب‌زننده قانونی و مشروع به حساب می‌آید؛ حتی اگر سلب حیات او را به دنبال داشته باشد. مثال واضحی در این خصوص اینکه ممکن است لازم باشد افسر پلیس به یک تروریست شلیک کند تا از کشتن شخص دیگری جلوگیری کند. درواقع چنین وضعیتی دفاع مشروع شناخته می‌شود که هم نظام‌های حقوقی ملی و هم حقوق بین‌الملل به آن اذعان دارند. البته چنین دفاعی مشروط به این شرایط است: ۱. خطر درآستانه‌ی وقوع باشد، ۲. خطر واقعی و حتمی باشد، ۳. دفاع تنها راه نجات از آن موقعیت مخاطره‌آمیز باشد، ۴. دفاع با رفتاری که در جهت دفع خطر اتفاق می‌افتد، تناسب داشته باشد (حسنی و دیگران، ۱۴۰۰: ۷۷-۸۱). بنابر مفاد

¹ Unlawful violence

است، اما اشعار می‌دارد نحوه‌ی واکنش و میزان زور به‌کاررفته کاملاً متناسب با هدف نبوده و عملیات به‌نحوی که توسل به زور را به حداقل ممکن کاهش دهد، برنامه‌ریزی نشده بوده است (E.C.H.R. v. Poland, 2010, paras. 55-57). همچنین تحقیقات کامل و مؤثری برای تعقیب و مجازات عاملان انجام نگرفته (E.C.H.R. v. Poland, 2010, paras. 62-63) و از این رو، تعهدات ماهوی و شکلی ماده‌ی ۲ نقض شده است (E.C.H.R. v. Poland, 2010, paras. 1-2, p.16).

۲،۲،۳ اقدام قانونی به منظور سرکوب اغتشاش و شورش

اقدام قانونی برای سرکوب «اغتشاش» (Riot) یا «شورش» (Insurrection)^۲ موقعیت دیگری است که در آن امکان توسل به زور توسط مأموران دولتی وجود دارد. در این وضعیت چنانچه اقدام مأمور باعث سلب حیات شخصی شود، منوط به رعایت شرایط، نقض حق حیات نیست. دو اصطلاح مذکور معانی مختلفی دارند و کنوانسیون و دیوان تعریفی از آن‌ها ارائه نداده‌اند. در حقوق بین‌الملل نوین در کنار دو اصطلاح فوق، دو مفهوم «تنش»^۳ و «ناآرامی»^۴ نیز مطرح می‌شود. کمیته‌ی بین‌المللی صلیب سرخ در تفسیر شماره‌ی «۴۴۵۱»^۵ خود، از اصطلاح Riot ذیل مفهوم تنش و ناآرامی‌های داخلی نام می‌برد و بیان می‌دارد که ناآرامی‌های داخلی می‌تواند مواردی چون اغتشاش، مانند تظاهرات بدون هماهنگی اولیه و نیز اقدامات خشونت‌بار یک‌سری افراد در برابر نیروهای مسلح، را شامل شود. درواقع ناآرامی‌ها می‌تواند وضعیت‌های مختلفی از فعالیت‌های خودانگیخته‌ی انقلابی تا تنش بین گروه‌های کم‌وبیش سازمان‌یافته از یک طرف و دولت از طرف دیگر را دربرگیرد (عزیزی،

99 para). دیوان نهایتاً رأی داد که جوانب ماهوی و شکلی ماده‌ی ۲ به هیچ عنوان نقض نشده است (E.C.H.R. v. Giuliani and Gaggio v. Italy, 2011: (paras.1-4, pp: 88-89).

۲،۲،۲ بازداشت قانونی یا جلوگیری از فرار شخصی که به‌طور قانونی بازداشت شده است

مطابق بند دوم ماده‌ی ۲، جایی که مأمور دولت به منظور بازداشت قانونی یا ممانعت از فرار فردی که به حکم قانون بازداشت شده است، ناچار شود به‌عنوان آخرین راه‌چاره متوسل به زور شود و در نتیجه چنین فردی بمیرد یا حیات او در معرض تهدید قرار گیرد، اقدام مأمور ناقض حق حیات فرد شناخته نمی‌شود. در این خصوص می‌توان به پرونده‌ی «واسیلوسکا و کالوکا علیه لهستان» اشاره کرد. پرونده درباره‌ی قتل فردی به نام «کالولی» به دست گروه ویژه‌ی ضدتروریستی پلیس لهستان در یک مرکز ورزشی است. پس از ورود کالولی و دو نفر دیگر به یک مرکز ورزشی، چند ماشین بدون هیچ‌گونه نشانی از راه رسیدند و این سه نفر با این تصور که قرار است مورد سرقت قرار گیرند، فرار کردند و پلیس در تعقیبشان به آن‌ها شلیک کرد (E.C.H.R. v. Wasilewska and Kałucka v. Poland, 2010, paras.6-10). خواهان‌ها مدعی بودند پلیس با استفاده از مسلسل و اسلحه‌های دیگر از فاصله‌ی نزدیک به کالولی شلیک کرده است، درحالی‌که شرایط برای چنین اقدامی مطلقاً ضروری نبوده و از زور بیش‌ازحد استفاده شده است. ضمناً تحقیقات درمورد مرگ کالوکی هم درست و مؤثر انجام نشده است (E.C.H.R. v. Wasilewska and Kałucka v. Poland, 2010, para.35).

بااینکه دیوان در این پرونده می‌پذیرد طبق بند دوم ماده‌ی ۲، استفاده از سلاح ضروری و موجه بوده

³ Tension

⁴ Disturbance

⁵ ICRC Commentary, No.4451

^۱ برای این کلمه معانی دیگری همچون آشوب و شورش هم در نظر گرفته‌اند.

² Insurrection

باتجربه بودند. به باور دیوان، گلوله‌های آتشین پرتاب‌شده از سوی جمعیت باعث مختل شدن هدف سرباز در برقراری امنیت و نظم شده بود (Pūraitė and Mikalauskaitė – Šostakienė, 2010: 46). دیوان در این پرونده، اقدام سرباز را ناقض حق حیات فرد طبق ماده‌ی ۲ ندانست.

البته باید توجه داشت که اگر مأموران دولت از زور ناروایی برای سرکوب شورش و اغتشاش استفاده کنند (Reisoglu, 1998: 3)، اقدام آن‌ها نقض حق حیات محسوب می‌شود. پرونده‌ی «پریسان و دیگران علیه ترکیه» مثالی خوب در این زمینه است. در این قضیه، استفاده‌ی نامناسب و بیش از حد از زور و توسل به آن برای سرکوب شورش زندانیان سبب کشته و مجروح شدن چهارده نفر شد. انجام ندادن تحقیقات مؤثر و کافی پس از این حادثه توسط مسئولان ترکیه برای تعیین و مجازات عاملین موجب شد که دیوان با تأیید نقض حق حیات و ماده‌ی ۲، نیروهای دولتی زندان و دولت را مسئول این اتفاق بداند (E.C.H.R. Perisan and Others v. Turkey, 2020: para.

«ایسایوا علیه روسیه» پرونده‌ی قابل‌بررسی دیگری است. موضوع پرونده حمله و درگیری شدید هوایی و موشکی میان نیروهای نظامی فدرال روس و گروه شورشی «بویوکی» به‌علت پیشروی آن‌ها در منطقه‌ی گروزنی در پاییز ۱۹۹۹ بود که به کشته و مجروح شدن غیرنظامیان در حال فرار منجر شد. دولت روسیه این‌گونه استدلال کرد که استفاده از زور و نیروی مرگبار برای سرکوب مقاومت فعال گروه‌های مسلح غیرقانونی، که اقدامات آن‌ها تهدیدی واقعی برای جان و سلامت نظامیان و غیرنظامیان و همچنین منافع عمومی جامعه و دولت بود، ضروری و متناسب بوده است. این تهدید با ابزارهای دیگر برطرف نمی‌شد و اقدامات صورت‌گرفته متناسب بوده‌اند (E.C.H.R., Isayeva v. Russia, 2005: para.170). دیوان با توجه به

۱۳۹۰ : ۱۷۴-۱۷۵). صرف‌نظر از عدم ارائه‌ی تعریف دقیق برای مفاهیم یادشده و دشوار بودن تعیین مرز بین آن‌ها، باید به این مهم اشاره کرد که چنین وضعیت‌هایی به‌عنوان مخاصمه‌ی داخلی توصیف نمی‌شوند و به عبارت دیگر مخاصمه از آستانه‌ی بالاتری برخوردار است. درکل به نظر می‌رسد ماده‌ی ۲ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر تمامی اشکال تنش و ناآرامی‌های داخلی، از تظاهرات بدون مجوز گرفته تا درگیری و اقدامات خشونت‌باری را، که به حد مخاصمه‌ی داخلی نرسیده است، شامل می‌شود. درواقع منظور از شورش در ماده‌ی ۲ معنای خاص آن نیست که متضمن تشکیل جنبش‌های شورشی است و موضوع را به حوزه‌ی حقوق بین‌الملل توسل به زور و مخاصمات داخلی پیوند می‌دهد. لازم به ذکر است در چنین وضعیت‌هایی معمولاً دولت به منظور اعاده‌ی نظم و امنیت، می‌تواند از پلیس و نیروی انتظامی یا حتی نیروهای نظامی خود بهره ببرد و آنچه در این موقعیت‌ها حکمفرماست، حقوق بین‌الملل بشر و نه حقوق بین‌الملل بشردوستانه است.

حال صرف‌نظر از مسئله‌ی مفهوم‌شناسی، اگر بخواهیم برای این موقعیت مثال روشنی بزنیم، می‌توان به جایی اشاره کرد که صدها یا هزاران نفر «گلوله/ سلاح آتشین»^۱ به‌سمت نیروهای امنیتی پرتاب می‌کنند. دیوان اروپایی حقوق بشر در پرونده‌ی «استوارت علیه بریتانیا»^۲، که مربوط به قتل تصادفی پسری سیزده‌ساله توسط مأمور ارتش بریتانیا در جریان شورش در ایرلند شمالی در پی برخورد سنگ پرتاب‌شده از سوی جمعیت به مأمور بود، ابراز داشت که سربازان ارتش در مقابله با شورش در ایرلند شمالی مورد حمله‌ی جمعیت خشن و متخاصمی قرار گرفتند و احساس خطر کردند. لذا استفاده از گلوله‌های پلاستیکی توسط ارتش در این شرایط می‌تواند مناسب تلقی شود، ضمن اینکه سربازان در این زمینه آموزش‌دیده و

² E.C.H.R., Stewart v United Kingdom, Application No. 10044/82, 10 July 1984.

¹ Projectile

بشردوستانه، تحقق این استثنا تابع شرایط و محدودیت‌هایی است.

دربارهٔ استثنای چهارم می‌توان گفت که هنگام بروز جنگ و وقوع شرایط اضطراری و تهدیدکنندهٔ حق حیات، تلاش برای حفظ حیات انسان‌ها ایجاب می‌کند که دولت‌ها اقداماتی را اتخاذ کنند که بعضاً خواسته یا ناخواسته ممکن است سبب سلب حق حیات افرادی شود که عامل ایجاد شرایط تهدیدکنندگی حق حیات گروه بی‌شماری بوده‌اند. برخلاف اسناد جهانی حقوق بشر، کنوانسیون اروپایی حقوق بشر عدول از حق حیات و ماده‌ی ۲ را دربارهٔ مرگ‌های ناشی از اعمال قانونی جنگی، تا زمانی اجازه می‌دهد که در حین جنگ یا سایر شرایط اضطراری عمومی تهدیدکنندهٔ جان افراد رخ دهد. به باور برخی، «اقداماتی که منجر به چنین مرگ‌هایی می‌شود، ممکن است متناسب و مورد نیاز شرایط اضطراری زمان جنگ باشد و عملاً بر این اساس، دولت از حق عدول از حق حیات استفاده می‌کند.» (Abresch, 2005: 745). البته به اعتقاد دیوان، ماده‌ی ۲ کنوانسیون باید حتی‌الامکان با توجه به اصول کلی حقوق بین‌الملل، از جمله قواعد حقوق بین‌الملل بشردوستانه تفسیر شود که نقشی ضروری و پذیرفته‌شده در کاهش وحشیگری و غیرانسانی بودن اقدامات متخاصمان ایفا می‌کند. کشورهای متعاهد موظف‌اند از جان کسانی که دیگر درگیر جنگ نیستند، محافظت کنند و به مجروحان کمک پزشکی ارائه دهند. دیوان بیان می‌دارد اگر شروط لازم تحقق استثنای جنگ به‌دقت رعایت شود و باین‌حال، خواسته یا ناخواسته افرادی کشته شوند یا حیاتشان تهدید شود، نیروهای نظامی و دولتشان مسئولیتی ندارند. باید توجه داشت که سوءاستفاده در کاربرد روش‌های جنگی و استفاده‌ی بیش از حد از زور و کاربرد سلاح نامتناسب، مورد حمله قرار دادن غیرنظامیان و ایجاد خسارات بی‌رویه نقض ماده‌ی کنوانسیون محسوب می‌شود و مسئولیت دولت ناقض را به‌دنبال خواهد داشت (Korff, 2006: 55).

شرایط پرونده، حکم به نقض حق حیات داد (E.C.H.R., Isayeva v. Russia, 2005: para.2, p. 55).

پیش از بررسی استثنای جنگ و مخاصمه، باید به این مطلب اشاره کرد که به موجب ماده‌ی ۲، اگرچه این سه وضعیت تنها موقعیت‌هایی محسوب می‌شوند که در آن‌ها می‌توان جان کسی را گرفت البته در صورتی که کاملاً ضرورت داشته باشد، یادآوری این نکته ضروری است که حتی در چنین شرایطی این یک حق مطلق نیست؛ اینکه آیا لازم است یا خیر، به شرایط بستگی دارد. به‌عنوان مثال، اگر شخصی مورد حمله قرار گیرد، در بیشتر موارد این امکان برای پلیس وجود دارد که بدون کشتن مهاجم از فرد محافظت کند. درواقع پلیس می‌تواند به‌سادگی فرد را احتمالاً با استفاده از سلاح‌های غیرکشنده مانند باتوم دستگیر کند.

۲،۲،۴ جنگ

در کنار سه موقعیت بند دوم ماده‌ی ۲، می‌توان به حالت جنگ و مخاصمه نیز اشاره کرد که اگرچه صراحتاً به‌عنوان موقعیت‌های مجاز توسل به زور کاملاً ضروری مقرر نشده، به استناد رویه‌ی دیوان و نیز تصریح بند دوم ماده‌ی ۱۵ کنوانسیون، که مرگ‌های ناشی از اعمال قانونی جنگی را عدول از حق حیات و ماده‌ی ۲ ندانسته است (Yorke, 2010: 155)، می‌توان متوجه شد که جنگ از دیگر موقعیت‌های خاصی است که اساساً در آن طرفین به زور و نیروی کشنده متوسل می‌شوند و خواسته یا ناخواسته باعث سلب حیات یکدیگر می‌شوند. لازم به ذکر است که منظور از اعمال قانونی جنگی اعمالی‌اند که ضمن عقب راندن دشمن سبب حفظ حیات شهروندان نظامی و غیرنظامی دولت بشود و خساراتی بی‌رویه به‌جا نگذارد. صرف‌نظر از ماده‌ی ۱۵، که از منظر حقوق بشر سلب حیات در نتیجه‌ی اعمال قانونی در جنگ را نقض حق حیات نمی‌داند، حقوق بین‌الملل بشردوستانه نیز چنین مسئله‌ای را ناقض حقوق بین‌الملل نمی‌داند. البته نباید فراموش کرد که هم از منظر حقوق بشر و هم حقوق

محدودیت‌هایی خواهد بود. علت هم مشخص است؛ زیرا اصل بر رعایت حق حیات و نیازمند حمایت حداکثری از آن است که توسل به هر ابزاری، که آن را سلب می‌کند یا حتی در معرض تهدید قرار می‌دهد، منع شود. حال که کنوانسیون اروپایی حقوق بشر در پرتو برخورداری از یک سیستم منحصربه‌فرد عدول از حق حیات، استثنای توسل به زور در موقعیت‌های بند دوم ماده ۲ را تصویب کرده است، باید با اتخاذ رویکردی مضیق و بسیار سخت‌گیرانه به گونه‌ای عمل کرد که باب سوءاستفاده باز نشود و دایره‌ی اقدام دولت‌ها در توجیه عملکردشان تحت لوای این مقررہ بسیار محدود شود. نظر به این مهم بوده است که دیوان اروپایی حقوق بشر نیز در پرونده‌های مربوطه به نحو مقتضی شرایط و محدودیت‌های اعمال این استثنا را بیان داشته است. بااینکه در متن ماده ۲ و در تفسیر ارائه‌شده از آن توسط دیوان، شرایط لازم به تفکیک و به تفصیل تشریح نشده‌اند، در پرتو دیدگاه حقوقدانان و با توجه به مؤلفه‌هایی چون میزان اهمیت شرایط در سلب یا تهدید حیات، نوع شرایط و زمان رعایت آن‌ها، می‌توان شرایط را در سه دسته‌ی شرایط پیش، حین و پس از توسل به زور تقسیم کرد.

۳/۱ شروط پیش از توسل به زور

از آنجایی که توسل به زور طبق شرایط مدنظر ماده ۲ و دیدگاه دیوان، امکان تحقق یک‌باره را ندارد، بنابراین اهمیت حفظ حق حیات اشخاص ایجاب می‌کند که پیش از توسل به زور شروطی مدنظر قرار گیرد تا میزان وقوع همان نتایج ناخواسته و مجاز نیز به حداقل برسد. از جمله‌ی این شروط، که عدم رعایت آن‌ها مسئولیت دولت متبوع مأمور را به دنبال دارد، عبارت‌اند از:

۱. ارزیابی شرایط و و اوضاع و احوال برای تشخیص اینکه آیا اعمال زور لازم است یا خیر؟
۲. نظارت، کنترل و بررسی روند مقابله و درگیری در لحظه توسط مقامات مافوق و همچنین میزان زور

شایان ذکر است، مرگ‌های ناشی از اعمال قانونی جنگی صرفاً می‌تواند با استناد بند دوم ماده ۱۵ توجیه شوند و نمی‌توان در این خصوص به موقعیت‌های سه‌گانه‌ی بند دوم ماده ۲ استناد کرد؛ اما دولت‌هایی چون روسیه، ترکیه و بریتانیا اقدامات خود را در مخاصمات داخلی با استناد به قسمت «الف» بند دوم ماده ۲، که توسل به زور منجر به مرگ را در مواقع کاملاً ضروری در دفاع از هر شخص در برابر خشونت غیرقانونی مجاز می‌داند، توجیه کرده‌اند (Abresch, 2005: 745-746).

در یک جمع‌بندی از مطالب این قسمت می‌توان گفت ماده ۲ به‌طور مستقیم و ضمنی چهار موقعیت خاص را، که در آن‌ها توسل به‌طور ناقض حق حیات شناخته نمی‌شود، شناسایی کرده است؛ اما به دلیل آنکه موقعیت‌های دیگری، همچون تفتیش و کشف جرائمی چون مواد مخدر، حفاظت از اماکن خاص، مقابله با افرادی که به‌طور غیرمجاز قصد ورود به مرز را دارند، گروگان‌گیری و مقابله با تروریسم، نیز هستند که در آن‌ها نیروهای دولتی ممکن است برای اهداف گوناگون به استفاده از زور مجبور شوند؛ بنابراین بهتر بود یا کنوانسیون تمامی موقعیت‌های مشمول استثنای توسل به زور را شناسایی می‌کرد یا اینکه کلاً از تصویب چنین استثنایی خودداری می‌ورزید؛ زیرا آنچه اولویت دارد، حق حیات افراد است که حمایت از آن نیازمند اتخاذ تدابیر دقیق و جدی در تمام مواقع است؛ به‌ویژه اگر عامل سلب یا تهدید آن مأموران انتظامی و نظامی دولت باشند.

۳ شرایط استناد به استثنای توسل به زور در موقعیت‌های مجاز

نظر به آنچه گفته شد، مشخص می‌شود که استثنای توسل به زور در چهار موقعیتی، که به آن‌ها اشاره شد، مطلق نیست و تابع شرایط و

Bubbins v. The united kingdom, 2005: para.10). شاکی با این باور که توسل به زور توسط نیروها ضروری نبوده و ناشناس بودن افسران پلیس در جریان تحقیقات بر عادلانه بودن آن اثر گذاشته و نیز رد شواهد از سوی بازپرس مانع از انجام دادن درست بررسی‌ها شده است، مدعی نقض تعهد ماهوی دولت طبق ماده‌ی ۲ شد (E.C.H.R. Bubbins v. The united kingdom, 2005: paras. 70-117-119-123). در مقابل، دولت اظهار داشت که مقتول مسلح بوده، نیروهای پلیس را تهدید کرده و حتی به سمت آن‌ها نشانده رفته است و اینکه عملیات کاملاً طبق برنامه صورت گرفته و اقدامات لازم برای به حداقل رسیدن آسیب‌ها انجام شده بود. در این پرونده، دیوان ضمن ابراز تأسف درباره استفاده از نیروی کشنده در این قضیه، به این نتیجه رسید که نباید حسن‌نیت افسر شلیک‌کننده را نادیده گرفت؛ چون در آن شرایط، خطر فوری و واقعی جان افسر و همکارانش را تهدید می‌کرده است و عملیات با هدف جلوگیری از خطر بوده و نمی‌تواند نامتناسب با شرایط دانسته شود (E.C.H.R. Bubbins v. The united kingdom, 2005: para.140). نهایتاً دیوان نتیجه گرفت که ماده‌ی ۲ نقض نشده است (E.C.H.R. Bubbins v. The united kingdom, 2005: paras. 1-2, p.35).

۳،۲ شروط حین توسل به زور

با هدف به حداقل رساندن میزان آسیب و تهدید جانی برای افراد، مأموران نظامی و انتظامی باید هنگام توسل به زور نیز شرایطی را رعایت کنند تا اقدام آن‌ها ناقض حق حیات به شمار نیاید. شروط حین توسل به زور به شرح ذیل است:

۱. زور باید به‌طور ناخواسته و غیرقابل پیش‌بینی سبب سلب یا تهدید حیات فرد شود (Watts, 2010: 702; Guide on Article 2) European convention human rights : right to life, 2023: para.104). شایان ذکر است که ماده‌ی ۲ اصولاً در مقام بیان موقعیت‌هایی است که

به‌کارگرفته‌شده در موقعیت مجاز؛ به این معنا که بررسی شود آیا عملیات مأموران در پرتو حفظ حق حیات انجام می‌گیرد یا خیر؟ (Skinner, 2019: 80).

۳. برنامه‌ریزی و کسب آمادگی به منظور چگونگی انجام دادن عملیات برای مقابله با فرد یا افراد موردنظر. درباره این شرط، به باور دیوان، این موضوع مهم است که آیا عملیات اجرای قانون به گونه‌ای برنامه‌ریزی و کنترل شده است که حداکثر استفاده از نیروی کشنده یا تلفات جانی را تا حد ممکن به حداقل برساند (E.C.H.R, McCann and Others v. the United Kingdom, 1995: paras.148-149).

باید توجه داشت گاهی ممکن است در لحظه‌ی مقابله با حوادث غیرقانونی یا افراد مجرم اقدامی صورت گیرد که بنابر ظاهر قضیه و طبق شرایط مذکور صورت گرفته باشد، اما بعد از اتمام عملیات مشخص شود که مثلاً اقدام مأمور نابه‌جا بوده یا ارزیابی دقیق صورت نگرفته و یا عملیات به نحو غیرقابل‌قبولی انجام شده است که در این حال، عملاً مسئولیت به‌نحو غیرواقعی و بی‌اساس به دولت یا نیروهای آن منتسب می‌شود. بنابر نظر دیوان، در چنین مواقعی نباید مؤلفه‌ی حسن‌نیت را فراموش کرد و اینکه اقدام مأمور دولت در آن زمان خاص و واکنش او از روی حسن‌نیت را نباید با چنین استدلالی تحت‌تأثیر قرار داد، مگر آنکه قضات پرونده به‌دنبال بررسی نظر مأمور به‌اصطلاح متخلف و همچنین اوضاع و احوال زمان اقدام، متوجه شوند که برداشت مأمور از موقعیت نادرست و واکنش او نابه‌جا بوده که در این صورت پذیرش صحت اقدام صورت‌گرفته دشوار است (Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights: Right to Life, 2023: para.112 (/ Skinner, 2019: 84-91).

در این خصوص می‌توان به پرونده‌ی «باینز علیه بریتانیا» اشاره کرد که مرتبط با قتل فردی به نام «مایکل فیتز جرالده» در سال ۱۹۹۸ به علت شلیک پلیس بریتانیا در آپارتمان‌ش است (E.C.H.R.

۲. ضرورت: مطابق بند دوم ماده‌ی ۲ توسل به زور باید کاملاً ضروری و اجتناب‌ناپذیر باشد. به عبارت دیگر، به‌علت ضرورت غیرقابل‌امتناع مقابله و متوقف کردن رفتار فرد، مأمور چاره‌ای جز استفاده از نیروی کشنده نداشته باشد (Abresch, 2005: 758; Guide on Article 2 European convention human rights: right to life, paras. 104-105 (2023)). به نظر می‌رسد در چارچوب حقوق بین‌الملل بشر، به‌ویژه کنوانسیون اروپایی حقوق بشر، برای ضرورت می‌توان دو معنا قائل شد: یکی معنای معمولی، یعنی برگزیدن شیوه‌ای با «کمترین میزان مداخله در حق»، یعنی از بین ابزارهای در دسترس برای رسیدن به اهداف، ابزاری انتخاب شود که کمترین میزان مشکل را از جانب حق‌های فردی در خطر داشته باشد (حاجی‌ملا و محمدی، ۱۳۹۹: ۳۵-۳۴). اساساً در این چارچوب معنایی، مأمور دولت باید در موقعیت‌های ماده‌ی ۲ روش‌هایی را برای مقابله برگزیند که درعین‌حال که اهداف عمومی را تحقق می‌بخشد، به میزان کمتری بر منافع افراد و حق حیات آن‌ها تأثیر داشته باشد.

البته ضرورت را می‌توان با معیار خودش تعریف کرد و برای آن مفهومی کلی در نظر گرفت؛ اینکه اگر در آن موقعیت خاص استفاده از زور و شیوه‌ی انتخاب‌شده ضرورت ندارد؟ آیا امکان دستیابی به نتایج و اهداف تعیین‌شده وجود دارد یا به‌دست آوردن آن‌ها با دشواری همراه است؟ (Gerards, 2013: 482).

۳. تناسب: مطابق این اصل، خسارات و صدمات ناشی از اقدام مأمور نباید فراتر از مزیت‌های قطعی و حتمی موردانتظار از عملیات صورت‌گرفته باشد. درواقع منظور از این اصل، انجام دادن اقدامات احتیاطی در انتخاب ابزارها و روش‌های مقابله با موقعیت‌های ماده‌ی ۲ نیست، بلکه این اصل اساساً ناظر بر اجزای خاص اقدام مأمور و بیانگر لزوم تناسب میان اقدام و آثار آن است. بنابر این اصل، درواقع اقدام مأمور و نیروی کشنده‌ی مورداستفاده‌ی او باید به نحوی باشد که میزان مرگ‌ومیر و

توسل زور توسط مأمور مجاز است و حال ممکن است در شرایط ماده‌ی ۲، اقدام مأمور سهواً و ناخواسته موجب سلب حیات دیگری شود.

۲. عملی که با آن مقابله صورت می‌گیرد، باید غیرقانونی و نامشروع رخ داده باشد؛ یعنی اگر اقدام فرد مورد هدف قانونی باشد، توسل به زور علیه او مشمول استثنای ماده‌ی ۲ قرار نمی‌گیرد و ناقض حق حیات محسوب می‌شود.

در کنار شرایط فوق، دیوان رعایت چهار اصل اساسی را نیز هنگام توسل به زور لازم می‌داند که عبارت‌اند از:

۱. اصل تفکیک: منطبق بر این اصل، مأمور دولت در زمان استفاده از نیروهای کشنده باید میان فرد هدف با دیگری تفکیک قائل شود (Korff, 2006: 55). راجع به این اصل می‌توان به پرونده‌ی «ایسایوا علیه روسیه» اشاره کرد. در این پرونده که پیش از این بخش‌هایی از آن بررسی شد، پس از آنکه دامنه‌ی درگیری‌ها میان نیروهای فدرال روس و گروه شورشی به روستایی به نام «کاتیر یورت» کشیده شد، اهالی درصدد ترک روستا برای نجات جان خود برآمدند که خودروهایشان توسط هواپیماهای نظامی مورد حمله قرار گرفتند و کشته و مجروح شدند (E.C.H.R., Isayeva v. Russia, 2005: paras. 15-17). دیوان پس از رسیدگی تشخیص داد باینکه موانع نظامی قرارداده‌شده در خروجی‌های روستا توسط نیروهای نظامی با قصد ایجاد تفکیک میان نظامیان و غیرنظامیان انجام شده بود، این امر سبب حفظ جان مردم نشد و به‌علت مراقبت نکردن از غیرنظامیان و عدم برنامه‌ریزی برای تخلیه‌ی آن‌ها از منطقه، ماده‌ی ۲ نقض شده است. درضمن از حق حیات خواهان و خانواده‌ی او حمایتی صورت نگرفته و تحقیقات مقتضی نیز انجام نشده است (E.C.H.R., Isayeva v. Russia, 2005: paras 1-2, p.5). درواقع از این قضیه می‌توان دریافت که نیروهای نظامی روس اصل تفکیک میان شورشیان و غیرنظامیان را رعایت نکرده و حمله‌ی آن‌ها باعث سلب و تهدید حیات عده‌ی زیادی شده است.

بررسی رویه‌ی دیوان نشان می‌دهد که در همه‌ی پرونده‌هایی، که درخصوص ماده‌ی ۲ مطرح شده است، میان خواهان و خوانده بر سر رعایت اصل اختلاف وجود داشته است. دیوان هم همواره ضمن تأیید این اصل ابراز داشته است که نیروی زور مورد استفاده‌ی مأمور باید متناسب با دستیابی به اهداف تعیین‌شده در موقعیت‌های ماده‌ی مزبور باشد.

۴. احتیاط: مطابق این اصل، مأمور و دولت به منظور حفاظت از افراد غیرهدف، باید اقدامات احتیاطی لازم را در برنامه‌ریزی‌ها و توسل به نیروی کشنده مدنظر قرار دهند تا حتی‌الامکان آسیبی وارد نشود یا به حداقل برسد. این اصل حمایت از افراد عادی و رهگذر را در اولویت قرار می‌دهد (Korff, 2006: 56; Abresch, 2005: 761; Guide on Article 2 European convention human rights: right to life, 2023: para. 27). درخصوص این اصل می‌توان به پرونده‌ی «ارگی علیه ترکیه» اشاره کرد که موضوع آن درباره‌ی کشته شدن خواهر خواهان در جریان درگیری نیروهای امنیتی ترکیه با نیروهای «پ.ک.ک.» و اتخاذ نکردن اقدامات احتیاطی لازم برای حفظ جان افراد بیگناه و غیرنظامی توسط نیروهای دولتی است. دیوان ضمن اشاره به رعایت نکردن اصل احتیاط توسط ارتش، رأی به نقض حق حیات و ماده‌ی ۲ داد (E.C.H.R., Ergi v. Turkey, 1998: 26-27). بنابر دیدگاه دیوان، لازم است مأموران دولتی در زمینه‌ی چگونگی و زمان استفاده از سلاح گرم و سرد، که نتایج مستقیم آن محرومیت فرد از حیات است، آموزش‌های لازم را ببینند و پس از آموزش، نیروهای مافوق ضمن بررسی عملکرد آن‌ها، سلاح‌های کشنده را در اختیار افرادی قرار دهند که به لحاظ جسمی و ذهنی در وضعیت سلامت قرار دارند. این موضوع در پرونده‌ی «ساشو گوگیف علیه جمهوری مقدونیه یوگسلاوی سابق» مورد توجه قرار گرفت. به اعتقاد دیوان، هرچند توسل به زور از سوی نیروهای دولتی علیه خواهان کشنده نبوده، چون عمل نادرست مأمور سبب به خطر افتادن زندگی او شده، پس

آسیب‌های جانی به حداقل برسد و از ایراد خسارت‌های غیرمعمول جلوگیری شود. معمولاً از این اصل به‌عنوان شیوه‌ای برای ارزیابی مشروع یا نامشروع بودن توسل به زور صورت‌گرفته توسط مأمور استفاده می‌شود (Teodorescu, 2010: 12.; Abresch, 2005: 759; Guide on Article 2 European convention human rights: right to life, 2023: paras. 95, 105, 109).

درخصوص این اصل، پرونده‌ی «فینوگنوف و دیگران علیه روسیه» قابل توجه است. این قضیه درباره‌ی گروهی از مردم است که در تئتری در مسکو توسط ۴۰ تروریست وابسته به جنبش جدایی طلب چچن به گروگان گرفته شده بودند. تروریست‌ها چندین بمب انتحاری در میان افراد گروگان‌گرفته‌شده قرار داده بودند و درخواست خروج کامل نیروهای روسیه از چچن را داشتند. به گفته‌ی شاکیان، باینکه امکان مذاکره با گروگان‌گیرها وجود داشت، اما دولت علیه آن‌ها متوسل به زور شد؛ اتفاقی که اگرچه سبب کشته شدن تعداد زیادی از تروریست‌ها و آزادی بیشتر افراد گروگان‌گرفته شد، به مرگ ۱۲۵ تن از گروگان‌ها و همچنین ایراد آسیب‌های جدی به بازماندگان این حادثه انجامید. شاکیان مدعی نقض ماده‌ی ۲ توسط نیروهای نظامی دولت شدند و در این زمینه دلایل زیادی از جمله نامتناسب بودن استفاده از زور را مطرح کردند. دولت روسیه معتقد بود اقدام صورت‌گرفته برای آزادسازی گروگان‌ها کاملاً درست و به‌جا بوده است. تصمیم دیوان مبنی بر این بود که با توجه به شرایط این قضیه، هرچند توسل به زور ناقض حق حیات نبوده و حتی تا حدودی می‌توان اذعان داشت که از روش مناسبی جهت آزادسازی گروگان‌ها استفاده شده و اصل تناسب رعایت شده است، مواردی چون رعایت نکردن اقدامات احتیاطی و عدم رسیدگی به سهل‌انگاری مقامات مسئول، مصداق بارز نقض ماده‌ی ۲ است (E.C.H.R., Finogenov and others v. Russia, 2011: 1-6).

۳. اقدامات مسئولان ذی‌ربط در لحظه‌ی وقوع حادثه مورد توجه قرار گرفته است؟ و اینکه آیا آنان اقدامات احتیاطی را برای حفظ حق حیات افراد تا حد ممکن انجام داده‌اند، نیروها آموزش کافی دیده‌اند و دستورالعمل‌های لازم برای توسل به زور و استفاده از سلاح گرم دریافت کرده بودند یا خیر؟ (Guide on Article 2 European convention human rights: right to life, 2023: paras. 97-98, 117 (Jayawickrama, 2002: 277).

۴. در نظر گرفتن میزان اثر اقدام صورت‌گرفته در مرگ یا مرگ‌های ناشی از آن اعمال (Abresch, 2005: 764).

۵. نوع سلاح به‌کاربرده شده و میزان موجه بودن استفاده از آن (Guide on Article 2 European convention human rights: right to life, 2023: para.98).

۶. رعایت کردن یا نکردن شرایط قانونی کاربرد زور و ارزیابی میزان زور به‌کار برده‌شده (Guide on Article 2 European convention human rights: right to life, 2023: paras.114-116; Jayawickrama, 2002: 277; Skinner, 2019: 73).

۷. ارزیابی توسل به زور مطابق قانون، ضروری بودن ارتکاب آن عمل برای امنیت ملی، امنیت عمومی یا رفاه اقتصادی کشور، حفظ سلامتی یا اخلاقیات، حمایت از حقوق و آزادی‌های دیگر (Abresch, 2005: 766). این امر جزو شروطی است که در تحدید یا عدول از حق‌های بشری مواد ۸ تا ۱۱ کنوانسیون نیز باید مورد توجه قرار گیرد.

۸. توجه به نظر مأمور به هنگام ارتکاب اعمالی که طبق ماده‌ی ۲ مجاز است (Guide on Article 2 European convention human rights: right to life, 2023: para.117; Jayawickrama, 2002: 277).

در کل به نظر می‌رسد مهم‌ترین شرط پس از توسل به زور، انجام دادن تحقیقات مؤثر و دقیق درمورد حادثه است. هدف اساسی چنین تحقیقاتی

می‌توان گفت ماده‌ی ۲ نقض شده است (E,C,H,R,) Saso Gorgiev v. the former Yugoslav Republic of Macedonia, 2012: 1-18).

شایان توجه است که دیوان دول عضو را ملزم کرده است تا این اصل را در قوانین داخلی خود بگنجانند تا توسل به نیروی کشنده در چارچوب ماده‌ی ۲ صورت گیرد (Guide on Article 2 European convention human rights: right to life, 2023: para.94; Korff, 2006: 24-58; ICRC: blogs.icrc.org).

۳/۳ شروط پس از توسل به زور

شروط استناد به استثنای توسل به زور منطبق بر بند دوم ماده‌ی ۲، محدود و منحصر به زمان‌های پیش از توسل به زور و حین آن نیست. بلکه درباره‌ی پس از توسل به زور نیز باید شروطی رعایت شود تا از یک سو ناقضان حق حیات بدون مجازات نمانند و از سوی دیگر، حقوق قربانی یا قربانیان پایمال نشود. تصمیم‌گیری در زمینه‌ی رعایت استثنائات مندرج در ماده‌ی ۲ در پی وقوع اتفاق ناگواری، که منجر به فوت یا در معرض خطر قرارگرفتن حیات افراد است، نیازمند آزمون سخت و دقیقی برای تعیین وجود ضرورت واقعی هنگام توسل به زور است (Abresch, 2005: 751) که انجام دادن این آزمون بر عهده‌ی خود دولت‌ها و منوط به انجام دادن تحقیقات مؤثر، رسمی و بی‌طرفانه توسط افراد مستقل در این زمینه است. دولت بعد از اتمام توسل به زور، همچنین باید رعایت شروط ذیل را نیز بررسی کند:

۱. اینکه آیا ارزیابی، نظارت و برنامه‌ریزی برای توسل به زور به‌درستی صورت گرفته است یا خیر؟ (Watts, 2010: 702).

۲. آیا هنگام حادثه توسل به زور به‌جا بوده است یا خیر؟ (Guide on Article 2 European convention human rights: right to life, 2023: paras.115-116; Jayawickrama, 2002: 277).

تضمین اجرای مؤثر قوانین داخلی است که از حق حیات حمایت می‌کنند و در مواردی که عوامل یا ارگان‌های دولتی را درگیر می‌کند، اطمینان از پاسخگویی آن‌ها در قبال مرگ‌هایی است که به مسئولیت آن‌ها اتفاق می‌افتد. این تحقیقات باید مستقل و در دسترس خانواده‌ی قربانی باشند و با سرعت معقول انجام شود؛ یعنی بتواند در تعیین اینکه آیا نیروی به‌کاررفته در شرایط قضیه موجه بوده است یا خیر، مؤثر باشد.

پرونده‌ی «کایا علیه ترکیه» مثال خوبی در این زمینه است. این قضیه درباره‌ی ادعای نقض حق حیات «عبدالمناف کایا» در ۲۵ مارس ۱۹۹۳ توسط نیروهای دولتی ترکیه است که از سوی برادر کشاورزش، به نام «مهمت کایا»، در دیوان مطرح شد. خواهان مدعی کشته شدن عمدی برادر خود و انجام نشدن تحقیقات کافی و مؤثر شد (E.C.H.R., Kaya v. Turkey, 1998: paras 8-9). در مقابل، دولت منکر چنین چیزی شد؛ زیرا معتقد بود قتل خواهان در جریان درگیری مسلحانه بین تروریست‌ها و نیروهای دولتی به‌طور قانونی اتفاق افتاده و خواهان خود از اعضای گروه تروریستی بوده است. دولت همچنین تحقیقات صورت‌گرفته را کاملاً مناسب و به‌اندازه دانست و مرگ او را مصداق دفاع مشروع نیروهای دولتی اعلام کرد (E.C.H.R., Kaya v. Turkey, 1998: paras. 62-72). در این پرونده، دیوان این‌گونه رأی داد که با توجه به اینکه کشته شدن خواهان غیرقانونی نبوده، بنابراین ماده‌ی ۲ از حیث ماهوی نقض نشده است. اما از آنجایی که تحقیقات پس از مرگ او کافی و مؤثر نبوده‌اند و در این زمینه دولت کوتاهی کرده، لذا جنبه‌ی رویه‌ای و شکلی این ماده نقض شده است (E.C.H.R., Kaya v. Turkey, 1998: 36).

در یک جمع‌بندی پایانی از مطالب این نوشتار می‌توان گفت که از زمان طرح پرونده‌ی «مک کان علیه بریتانیا»، تعداد پرونده‌های مطرح در زمینه‌ی ماده‌ی ۲ در دیوان افزایش یافت و این نهاد با دقت بیشتری اجرای ماده‌ی ۲ به‌ویژه بند دوم آن را مورد

توجه قرار داد؛ زیرا هنگام طرح پرونده‌ی فوق، گستره‌ی شمولی بند اول ماده‌ی ۲ برخلاف بند دوم آن مشخص شده و قضیه‌ی مذکور نقطه‌ی عطفی بود تا ابعاد شمول بند ۲ و همچنین رویکرد دیوان درباره‌ی این مقرر مشخص شود. پس از این قضیه، دیوان رویکرد مضیق‌تری در تفسیر بند دوم ماده‌ی ۲ در پیش گرفت؛ به‌گونه‌ای که در کنار موارد سلب حیات، ایجاد وقایع تهدیدآمیز برای حیات انسان‌ها، در صورتی که در نهایت فرد زنده بماند، هم جزو شرایطی قرار گرفت که برای فرد یا نهاد مقصر، مسئولیت در نظر گرفته می‌شود؛ مگر اینکه بتوان عملکرد مأمور را تحت شمول استثنائات بند دوم ماده‌ی ۲ توجیه‌پذیر دانست (Irwin, 1999: 1836-1837; Guide on Article 2 European convention human rights: right to life, 2023: para.114). این رویکرد دیوان قابل‌تحسین و در انطباق با ماهیت ماده‌ی ۲ و حق حیات به‌عنوان یک حق بنیادین بشری است.

درخصوص اجرای بند دوم ماده‌ی ۲، چند نکته‌ی مهم دیگر نیز قابل‌اشاره است: اول اینکه اگر عامل ارتکاب اعمال موقعیت‌های بند دوم کودک باشد، به دلیل وضعیت خاصی که دارند، کشتن آن‌ها، آن‌هم توسط مأمور دولت بنابر شرایط این ماده، به‌سختی قابل‌درک است. بر فرض مثال کودکانی که در شورش‌ها شرکت می‌کنند، همانند کودکانی که به‌عنوان سرباز در جنگ‌ها به‌کار گرفته می‌شوند، افرادی‌اند که قوه‌ی تمییزشان به حد کافی رشد نکرده و مسئولیت اعمالشان یا بر عهده‌ی افرادی است که از آن‌ها در مواقع اعتراضات و شورش‌ها سوءاستفاده می‌کنند، یا بزرگسالانی است که آموزش کافی به آن‌ها نداده‌اند تا در مواقع حساس چه باید بکنند. بنابراین، به نظر می‌رسد کشتن عمد یا حتی غیرعمد آن‌ها نمی‌تواند در هیچ شرایطی قابل‌پذیرش باشد و در مواقع برخورد با این قسم افراد باید مراقبت بیشتر و پیش‌بینی دقیق‌تری صورت پذیرد و با تسامح خیلی بیشتر با این افراد به نسبت دیگران رفتار شود. درحالی‌که در برخی کشورها این مورد رعایت می‌شود و از جان کودکان

۴ نتیجه‌گیری

با وجود اهمیت غیرقابل‌انکار حق حیات، دیوان اروپایی حقوق بشر با بهره‌گیری از یک سیستم منحصربه‌فرد، طبق بند دوم ماده‌ی ۲ و بند دوم ماده‌ی ۱۵ پذیرفته است که بتوان در موارد استثنایی از حق حیات عدول کرد. البته که دیوان استثنای توسل به زور را در موقعیت‌های مجاز ماده‌ی ۲ مطلق ندانسته و با در نظر گرفتن شروط متعددی برای مراحل پیش، حین و پس از توسل به زور تلاش کرده است موارد توجیه سلب یا تهدید حیات افراد در نتیجه‌ی توسل به زور و نیروی کشنده توسط مأموران دولتی نظامی و انتظامی را به کمترین میزان ممکن برساند. شرایط و محدودیت‌های در نظر گرفته‌شده برای توسل به زور، دست نیروها را در خیلی از مواقع می‌بندد و مانع از سلب حیات افراد در وضعیت‌های دفاع مشروع، جنگ، دستگیری قانونی فراری و سرکوب قانونی شورش در انواع اشکال می‌شود.

ماده‌ی ۲ یکی از اساسی‌ترین مقررات کنوانسیون اروپایی حقوق بشر است که در زمان صلح و نبود شرایط اضطراری عمومی طبق ماده‌ی ۱۵ هیچ‌گونه عدول و انحرافی از آن مجاز نیست. همچنین در کنار ماده‌ی ۳ یکی از ارزش‌های اساسی جوامع دموکراتیک تشکیل‌دهنده شورای اروپا را دربر می‌گیرد. بنابراین، شرایطی که در آن محرومیت از زندگی ممکن است موجه باشد، باید به نحو مضیق تفسیر شود. هدف کنوانسیون به‌عنوان ابزاری برای حمایت از تک‌تک انسان‌ها نیز ایجاب می‌کند که بند دوم ماده‌ی ۲ به گونه‌ای تفسیر و اعمال شود که سازوکارهای آن برای حمایت از حق حیات عملی و مؤثر باشد. ماده‌ی مزبور نه فقط قتل عمدی را دربر می‌گیرد، بلکه موقعیت‌هایی را نیز شامل می‌شود که در آن استفاده از زور مجاز ممکن است به‌طور ناخواسته منجر به محرومیت یک فرد از زندگی شود. با این حال، استفاده‌ی عمدی از نیروی کشنده فقط یکی از عواملی است که باید در ارزیابی ضرورت به‌کارگیری آن در نظر گرفته شود. هرگونه استفاده

حفاظت کامل صورت می‌گیرد، اما برخی کشورهای دیگر اصلاً برای جان کودکان ارزش و اهمیتی قائل نمی‌شوند. کشورهایی هم هستند که صرفاً در حادثه‌ترین شرایط به نیروهای دولتی مجوز توسل به زور علیه کودکان مطابق شرایط ماده‌ی ۲ داده شده است (Nowak 2005:24). بنابراین بهتر است در تمام موقعیت‌ها، حتی هنگام دفاع قانونی و مشروع از تمامی افراد، حتی تروریست‌ها، اصل کلی حفظ حق حیات سرلوحه‌ی هر اقدام و عملی قرار داده شود و تا حد ممکن تلاش شود از سلاح‌های مهلک به‌عنوان آخرین راه‌حل، البته با توجه‌ی ویژه به بیگناهان و شرایط فرد مجرم، برای متوقف کردن فرد استفاده شود؛ موضوع مهمی که در اصول سازمان ملل متحد در زمینه‌ی اعمال زور نیز به آن اشاره شده است (قبادی و قاری سید فاطمی، ۱۳۹۷: ۵۷-۵۸-۶۱). نکته‌ی دیگر اینکه اگر فوت یک یا چند فرد در شرایط گوناگون و به دلایل مختلفی چون مرگ در حبس، قتل‌های فراقضایی و عملیات‌های نظامی-امنیتی صورت بگیرد، با اثبات بی‌رویه بودن عمل دولت و نیروی آن، دولت مسؤل دانسته خواهد شد؛ فارغ از اینکه مأمور مرتکب تخلف شده باشد، کم‌کاری مسؤلان ذی‌ربط سبب حادث شدن اتفاقات ناگوار شده باشد و اینکه رعایت نکردن اقدامات احتیاطی باعث سلب حق حیات افراد شده باشد (Guide on Article 2 European convention) human rights: right to life, 2023: paras. 120-125). در پایان اینکه به نظر می‌رسد اگرچه از طرفی بند دوم ماده‌ی ۲ موقعیت‌هایی استثنایی را بیان می‌دارد و از طرف دیگر هم محدودیت‌ها و شرایط سختی را برای پیش، هنگام و پس از توسل به زور در نظر می‌گیرد تا نقض حق حیات به کمترین حالت ممکن برسد، بی‌احتیاطی و سوءاستفاده که سبب به اشتباه افتادن نیروهای دولتی به هنگام توسل به زور می‌شود و نیز شک در تشخیص موقعیت درست، سبب نقض یا تهدید حق حیات افراد می‌شود.

از نیروی گُشنده یا تلفات جانی را تا حد ممکن به کمترین میزان برساند.

تعهد به حمایت از حق زندگی براساس مادهی ۲، باید همراه با تعهد دولت‌ها طبق مادهی ۱ کنوانسیون مبنی بر «تضمین حقوق و آزادی‌های تعریف‌شده برای هرکس در محدوده‌ی صلاحیتشان» در نظر گرفته شود. همچنین اینکه اجرای مادهی ۲ مستلزم این است که وقتی افراد در نتیجه‌ی استفاده از زور کشته شده‌اند، نوعی تحقیقات رسمی و مؤثر وجود داشته باشد تا بتوان به سمت اجرای عدالت حرکت کرد.

از زور برای دستیابی به یک یا چند هدف مندرج در بند دوم مادهی ۲ باید کاملاً ضروری و اجتناب‌ناپذیر و نیز متناسب با دستیابی به اهداف مجاز باشد.

با توجه به اهمیت حمایت ارائه‌شده توسط مادهی ۲، دیوان باید محرومیت افراد از حق حیات را به‌طور دقیق بررسی کند و نه فقط اقدامات مأموران دولت، بلکه همه‌ی شرایط پیرامون، از جمله برنامه‌ریزی و کنترل اقدامات موردنظر، را نیز مورد توجه قرار دهد. دیوان باید توجه داشته باشد که آیا عملیات اجرای قانون به موجب بند دوم مادهی ۲ به گونه‌ای برنامه‌ریزی و کنترل شده است که استفاده

منابع

- Abresch, W. (2005), A Human Rights Law of Internal Armed Conflict: The European Court of Human Rights in Chechnya, *The European Journal of International Law*, 16(4), 741-767.
doi. 10.1093/ejil/chi139.
- Azizi, S (2012), Invitation from external interference assessment legitimacy in mkhaşmat internal: Emphasis " Military activities in Primorsky cheongsam " vote Holder in case the international tribunal, *Public Law Research*, 13(33), 169-202. [In Persian]
- E.C.H.R, Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights: Right to Life, 31 August 2023.
- E.C.H.R, Finogenov & others v. Russia, Judgment, Application Nos.18299/03 and 27311/03, 20 December 2012.
- E.C.H.R, Information sheet (right to life), Council of Europe/European Court of Human Rights, 2012.
- E.C.H.R, European convention of human rights, 1950.
- E.C.H.R, Andreou v. Turkey, Application no. 45653/99, 27 October 2009.
- E.C.H.R, Evrim Öktem v. Turkey, Judgment, Application No.9207/03, 4 November 2011.
- E.C.H.R, Ergi v. Turkey, Judgment, Application No.23818/94, 28 June 1998.
- E.C.H.R, Ahmet Ozakan & others v. Turkey, Application No. 21689/93, 6 April 2004.
- E.C.H.R, Andronicou and Constantinou v. Cyprus, Judgment, Application No. 25052/94, 9 October 1997.
- E.C.H.R, Bubbins v. the United Kingdom, Judgment, Application No.50196/99, 17 March 2005.
- E.C.H.R, Giuliani & Gaggio v. Italy, Judgment, Application No.23458/02, 24 March 2011.
- E.C.H.R, Buldan v. Turkey, Judgment, Application No.28298/95, 20 April 2004.
- E.C.H.R, Isayeva v. Russia, Application no. 57950/00, 24 February 2005
- E.C.H.R, Kakoulli v. Turkey, Judgement, Application No.38595/97, 22 November 2005.
- E.C.H.R, Kaya v. Turkey, Judgment, Application No.22729/93, 19 February 1998.
- E.C.H.R, McCann and Others v. the United Kingdom, Judgement, Application No.18984/91, 27 September 1995.
- E.C.H.R, Nachova & Others v. Bulgaria, Judgement, application Nos.43577/98 and 43579/98, 6 July 2005.
- E.C.H.R, Mojsiejew v. Poland, Judgment, Application No.11818/02, 24 March 2009.

E.C.H.R, Sašo Gorgiev v. the former Yugoslav Republic of Macedonia, Judgment, Application

No.49382/06, 19 April 2012.

E.C.H.R, Wasilewska and Kałucka v. Poland, Judgment, Application Nos.28975/04 and 33406/04, 23 February 2010.

Chamber judgment Perisan and Others v. Turkey, Press Release - Chamber Judgments, Published On 20/05/2010.

Chamber judgment Andreou v. Turkey 27.10.2009, Press Release - Chamber Judgments

Fiala, J. Lewis, O. (2008), Human rights aspects of deaths of institutionalized people with disabilities in Europe, in: Disabled People and the Right to Life, edited by: Luke Clements, Janet Read, Routledge

Gerards, J. (2013), How to improve the necessity test of the European Court of Human Rights, International Journal of Constitutional Law, 11(2), 466-490.

Ghobadi, M. Ghari Seyyed Fatemi, S. M. (2018), The Relationship between Terrorism and the Right to Life in Light of the International Judicial Precedent, Journal of Political and International Research Quarterly, 10(36), 51- 75. **[In Persian]**

Hajimollah, H., & Mohammadi, A. (2021). Evaluating the ratio of the Principle of Necessity and the Principle of Proportionality in the Realm of

Limitation and Suspension of Human Rights. Journal of Legal Studies. 13(39), 29-54 **[In Persian]**.
dio.10.22099/JLS.2020.38517.4077

Hasani, MH. & Alizadeh, H. Salman Nejati, Q. (2021), Comparative study of the principles and conditions of legitimate defense in the criminal law of Iran and Scotland, Comparative Law Quarterly, 5(1), 67-87.dio. 10.22080/LPS.2021.19848.1195 **[In Persian]**

Irwin, K. E. (1998), Prospects for Justice: The Procedural Aspect of the Right to Life Under the European Convention on Human Rights and Its Applications to Investigations of Northern Ireland's Bloody Sunday, Fordham International Law Journal, 22(4),1821-1859.

ICRC, Basic Principles of international law, at:

<https://blogs.icrc.org/ir/ohl/339-2/>

Jayawickrama, N. (2002), The judicial application of human right law: National, Regional and International Jurisprudence, Cambridge: Cambridge University Press.

Jason, G. J. (1987), The Nature of the Argumentum ad baculum, 17(4), 491-499. dio. :10.1007/BF02381067

Korff, D. (2006), The right to life: A guide to the implementation of Article 2 of the European Convention on Human Rights, In: The Human rights handbooks, No.8.

- Nowak, M. (2005), Article 6: The Right to Life, Survival and Development, A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child, Leiden: Martinus Nijhoff.
- Pūraitė, A., & Mikalauskaitė – Šostakienė, K. (2010), implementation issues of article 2 (the right to life) of the European Convention on Human Rights in respect of public safety protection, Public Security and Public Order, 3, 36-50.
- Reisoğlu, S. (1998), Right to life, Journal of International Affairs 3(4),1-5.
- Skinner, S. (2019), Lethal force, the right to life and the ECHR: Narratives of Death and Democracy, Oxford: Hart Publishing.
- Teodorescu, C. C. (2010), The right to life guaranteed by the European convention on human rights and its exception, Masaryk University,1-14.
- York, J. (2010), The Right to Life and the Value of Life: Orientations in Law, Politics and Ethics, New York: Routledge.
- Watts, J. C. (2010), Effective Investigations under Article 2 of the European Convention on Human Rights: Securing the Right to Life or an Onerous Burden on a State?, *The European Journal of International Law*, 21(3), 701-721.dio.
10.1093/ejil/chq045
- Woods. J. (1998), Argumentum ad baculum, *Argumentation*, 12(4), 493-504.

